

אורי שרקי

מקדם לעין

עיונים בפרק 'חלק'

כרך א

Oury Cherki
Mikedem Laayin
Commentary on Chapter Chelek

אורי שרקי
מקדם לעין
עיונים בפרק 'חלק'

שכתוב והוספת מקורות: הרב ד"ר חגי שטמלר

עריכה: שלמה דאודי

עריכה לשונית והפקה: שדמה קדר

עיצוב כריכה: שלומציון שרקי, סטודיו מאוריציוס

עימוד: נריה צברי, סטודיו מאוריציוס

צילום כריכה: עזרא אמסלם

כל הזכויות שמורות להוצאת אורים – להעמקת ערכי היהדות

מס' עמותה: 580473064 (ע"ד)

ת.ד. 36034 ירושלים 91360

טל': 050-5556775

contact.ourim@gmail.com

www.ourim.org

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשרר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני, או אחר כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב 978-965-7466-10-0 ISBN

נדפס בישראל תשפ"א 2021

תוכן עניינים

11.....פתח דבר

13.....מבוא

15.....עיקרי האמונה 13.....האגדה

16.....בבלי לעומת ירושלמי 14.....מסורת לימוד האגדה בישראל

19.....משנה א – כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא (צ, א)

28.....תחיית המתים – האופטימיות 19.....למי יש חלק לעולם הבא?

32.....תורה מן השמיים – העיקר המרכזי 22.....הנשמות האידיאליסטיות

38.....הקורא, הלוחש וההוגה 26.....ארץ ישראל והעולם הבא

27.....יסודות האמונה

45.....משנה ב – שלושה מלכים וארבעה הדיוטות (צ, א)

46....."לְבַלְתִּי יִדַּח מִמֶּנּוּ נֶדַח"

49.....מידה כנגד מידה (צ, א – ב, צ)

53.....השליש והשער 52.....האדם ככלי מידה

57.....תחיית המתים – חלק א (צ, ב – צא, א)

73.....תשובה ראשונה – עבור העברים 58.....תשובה ראשונה – עבור הכותים

78.....תשובה שנייה – עבור היהודים 60.....תשובה ששית – עבור המלכות

80.....תשובה שלישית – עבור המינים 62.....תשובה שביעית – עבור המלכים

84.....תשובה רביעית – עבור הרומאים 71.....תשובה שמינית – עבור הפילוסופים

87.....ויכוחי גביהא בן פסיסא (צא, א)

96.....החיים ומי שכבר חיו 87.....ירושה ומתנות – בני ישמעאל ובני קטורה

103.....העבד המשולח – בני אפריקיא 89.....בני הפילגשים והמזרח הרחוק

92.....כסף וזהב – בני מצרים

107.....אנטונינוס ורבי (צא, א – צא, ב)

115.....א. גוף ונשמה 108.....ג. נשמה ויצר הרע

111.....ב. שקיעת החמה

119.....תחיית המתים – חלק ב (צא, ב – צב, ב)

120.....עומדין במומן ומתראפין 119.....תוחלת החיים לעתיד לבוא

145.....	הרחם והקבר.....	122.....	אור הלבנה ואור החמה.....
146.....	צדיקים שעתיד הקב"ה להחיותן.....	125.....	הראויים לקום לתחיית המתים.....
151.....	מתים שהחיה יחזקאל.....	130.....	המונע הלכה מפני תלמיד.....
מצבם של ישראל בגלות (צב, ב - צג, א)			
173.....	נביאי השקר ויהושע הכהן הגדול.....	159.....	חנניה מישאל ועזריה.....
		168.....	דניאל.....
השושלת המשיחית (צג, א - צד, א)			
179.....		180.....	דוד.....
186.....	דניאל, חנניה, מישאל ועזריה.....	184.....	משיח.....
192.....	כלל ופרט.....		
משיח צריך לומר שירה (צד, א)			
203.....	העומד מבחוץ.....	198.....	החסא ותיקונו - אדם הראשון ומשיח.....
206.....	"וַיַּחַד יִתְרוֹ".....	200.....	מדוע חזקיהו לא אמר שירה.....
סנחריב (צד, א - צה, א)			
219.....	המציאות התחתונה והעליונה.....	212.....	גלות עשרת השבטים.....
220.....	מפלת סנחריב.....	213.....	שבח ארץ ישראל.....
		216.....	אשור לעומת מצרים.....
חולשתו של בית דוד (צה, א - צה, ב)			
239.....	משפחות המלוכה והכהונה.....	231.....	ישבי בנוב.....
		237.....	גלות ישראל.....
חייו ומותו של צבא אשור (צה, ב - צו, א)			
249.....	סופו של סנחריב.....	244.....	מכתו של צבא אשור.....
253.....	"וַיַּחַלֵּק עֲלֵיהֶם לִיָּלָה".....	248.....	הנשארם מאשור.....
בבל (צו, א - צו, ב)			
266.....	הצוררים שהיו לגרים.....	257.....	זכותה של בבל.....
269.....	עמון ומואב.....	262.....	חורבן ירושלים.....
בר נפלי (צו, ב - צז, א)			
276.....	מלכות, ומלכות שמיים.....	274.....	"בְּמִסְפַּר שְׁמוֹת".....
		275.....	מילת הלב.....

279..... דור שבן דוד בא בו (צז, א)

279..... תלמידי חכמים מתמעטים.....
280..... ביטול הפרט בכלל.....
282..... שבוע שבן דוד בא בו.....
288..... אמת.....

301..... שנות העולם וחישוב הקץ (צז, א – צח, א)

302..... היום השביעי.....
303..... מהלך ההיסטוריה.....
306..... תורה וימות המשיח.....

323..... סימני הגאולה (צח, א)

324..... "אין שְׁלוֹם מִן הַצָּר".....
327..... סימנים נוספים.....

335..... מתי יבוא המשיח? (צח, א – צח, ב)

335..... הסומך גאולה לתפילה של ערבית.....
338..... בן העולם הבא.....
340..... רבי יהושע בן לוי ואליהו.....

347..... ייתי ולא איחמיניה (צח, ב)

347..... הר־צל – חששו של עולא.....
349..... שמא יגרום החטא – חששו של רבה.....

359..... מיהו המשיח? (צח, ב – צט, א)

360..... שמו של המשיח.....
361..... דוגמאות למשיח.....

365..... משך ימות המשיח (צט, א)

373..... ימות המשיח – עבור מי? (צט, א)

374..... ימות המשיח והעולם הבא.....
376..... צדיקים גמורים ובעלי תשובה.....

לע"נ אמי מורתי הכ"מ
בתייה שרקי לבית שטעג

פתח דבר

הכול תלוי במזל, אפילו ספר תורה שבהיכל (וזהר נשא קלד, א). מזלו של פרק 'חלק' שבמסכת סנהדרין, כמזלם של רבים מחלקי האגדה שבתלמוד, שאין יושבי בית המדרש עוסקים בו באופן שיטתי, אלא בסוגיות מעטות מתוכו שזכו לפופולריות בגלל אופיין האקטואלי.

יסודות האמונה של היהדות מרוכזים בפרק 'חלק'. אם נתבונן באופן שבו הם מנוסחים, נראה מגמה בולטת שעולה ממכלול הדיונים, והיא: מרכזיות העתיד. המקום הרחב שתופסות בו הסוגיות העוסקות בגאולה, בימות המשיח, בעולם הבא ובתחיית המתים, מורה על המגמה האופטימית הנסוכה על פניה של היהדות בכל עולמה הפנימי.

הספר המוגש בזאת לציבור הינו פרי של עמל רב, שהחל בשיעורים שהעברתי בתל אביב במסגרת 'מרכז יאיר', בברכתו של מו"ר הרב יהודא ליאון אשכנזי (מניטו) זצ"ל. אחרי שנים רבות שבתתי ללמד את פרק 'חלק' במכון מאיר שבירושלים. השיעורים שבמכון מאיר הינם הבסיס לספר הזה. מכיוון שאגדות התלמוד כלולות בקובץ 'עין יעקב', קראתי לספר בשם 'מקדם לעין' (ע"פ במדבר לד, יא), כי שמי בקרבו.

כבספרים קודמים, חובתי היא למסור כאן וידוי כדי להינצל מגניבת דעת. חלקים רבים מן הנאמר בספר הינם 'גניבה' ספרותית מתורתו של

מו"ר הרב אשכנזי זצ"ל, ולפעמים אלו פירושים ששמעתי ממנו ישירות על אגדות פרק 'חלק'. לא ציינתי זאת במהלך כתיבת הדברים על מנת לא להכביד על הלומד.

ידידי הרב ד"ר חגי שטמלר שכתב את כל השיעורים והוסיף עליהם מקורות והערות מחכימות מתוך אהבת תורה ומקצועיות.
 ר' שלמה דאודי ערך את החומר, חילק אותו לנושאים, הוסיף כותרות, מקורות והערות, המעניקים פנים חדשות ונאות לדברים.
 עריכת הלשון, המסורה והדייקנית, היא פרי עמלה של שדמה קדר, המלווה זמן רב את הוצאת ספריי, מתוך אהבת תורה ומסירות.
 תודתי נתונה למעצב נריה צברי שטרח בטוב טעם על העימוד ולמאור צפירה שעמל על פורמט העימוד וגם על הכריכה.
 תודתי נתונה לבתי, שלומציון שרקי, על עיצוב הכריכה באופן נאה ומרהיב עין.

חובה נעימה היא לי לברך את צוות עמותת 'אורים' המנצחת על מלאכת ההוצאה לאור, מתוך התמודדות עם כל העמל הרב הנדרש להוציא דבר נאה ומתוקן מתחת ידיה: היו"ר ר' מישל דוד, המזכיר הנאמן שלום טייב, הרכזת דניאל פרץ, שלא חסכו מזמנם ומרצם לאורך כל תהליך ההוצאה לאור של הספר.

ישלם ה' את פועלם של כל העוסקים לשם שמים ויברכם בכל שפע טובה וברכה.

אורי שרקי

ירושלים ת"ו טבת תשפ"א

מבוא

האגדה

הלימוד המוגש בזה לקוראים עוסק בחלק האגדה שבתלמוד. מרבתיי למדתי שבעלי האגדה אמרו את דבריהם ברוח הקודש. בעלי האגדה הם אותם חכמי ישראל שאילו היו חיים בתקופת הנבואה – הם היו נביאים. לעומת השכל המוצא את ביטויו המרכזי בהלכה, בתום תקופת הנבואה רוח הקודש מוצאת את ביטויה המרכזי באגדה. האגדה היא אפוא ההיגיון הפנימי של רוח הקודש שבאומה.

חז"ל הסתירו את דבריהם בתוך אגדות פנטסטיות, הנראות לא פעם מוזרות ומשונות. מדוע? אפשר ללמוד על כוונתם מדברי הרמב"ם¹ על הפסוק "תפוחי זהב במשפיות כסף דָּבָר דָּבָר עַל אֲפָנְיוֹ" (משלי כה, יא), שכל המביט מרחוק רואה כסף והמביט מקרוב רואה זהב. דברי החכמים הם עמוקים ונשגבים ביותר, ולבושם באגדות יקר ערך אך במדרגה של "משכיות כסף" כדי שההמון יימשך לחיצוניותם ויפיק תועלת מהדברים. בדרך זו הדברים אינם נשארים בחוג החכמים בלבד.²

1 בפתחה למורה נבוכים.

2 הרב קוק כותב (פנקס יג, סעיף כו) על האגדה שהיא "לימוד המיצוע (לימוד ממוצע השווה לכל נפש), מה שאפשר להיות מוסבר גם כן לפי נמוכי הדעת של הציורים הפשוטים הבלתי כל כך מדויקים בענינים הרוחניים, אבל הם מאדירים את היסוד המוסרי לפי ההסברה האפשרית עד עלותם למעלה יותר רוממה".

סיבה נוספת לדבר נעוצה בכך שתורת הנסתר, שחדרה אל תוך התלמוד, טמונה באגדות אלה, ומכאן הצורך להסוות את המסרים הגלומים בהן. הגאון מווילנה כותב כי סתרי תורה נגנזו באגדות מגוחכות ואף נלעגות כדי שאומות העולם לא יבינו אותם, והדבר רמזו במקום קבורתו של משה ("מול בית פעור")³. על כן, כאשר אנו נפגשים עם דברי חז"ל באגדה הנראים לעתים בלתי סבירים בעליל, עלינו להבין אותם כמשל וכאלגוריה ולפרש אותם באופן המתאים אל השכל.

מסורת לימוד האגדה בישראל

במבוא התלמוד כותב רבי שמואל הנגיד מהי 'הגדה':

הגדה הוא כל פירוש שיבוא בתלמוד על שום ענין שלא יהיה מצוה – זו היא הגדה. ואין לך ללמוד ממנה אלא מה שיעלה על הדעת. ויש לך לדעת שכל מה שקיימו חז"ל הלכה בענין מצוה שהיא מפי משה רבינו ע"ה שקבל מפי הגבורה – אין לך להוסיף עליו ולא לגרוע ממנו. אבל מה שפירשו בפסוקים – כל אחד כפי מה שנזדמן לו ומה שראה בדעתו. ולפי מה שיעלה על הדעת מן הפירושים האלו לומדים אותם, והשאר אין סומכים עליהם.

דבריו לכאורה אינם מובנים: כאשר רבי עקיבא אומר הלכה – הרי "שהיא מפי משה רבינו ע"ה שקבל מפי הגבורה", אך כאשר אותו רבי עקיבא אומר אגדה – יש לנו ללמוד אך ורק "לפי מה שיעלה על הדעת"!?

הסבר הדברים הוא שחיבור כמו מבוא התלמוד נכתב עבור אדם הלומד בגפו, ללא רב, ומי שלומד תורה בלי רב – אל יסמוך על דבר באגדה אלא אם כן הוא עולה על הדעת. אדם שלא שימש תלמידי חכמים ואין לו מסורת כיצד ללמוד את האגדה, יהיה חייב להסתפק בלימוד האגדות העולות על הדעת. אך לא אלמן ישראל – יש לנו מסורת לא רק על פסיקת הלכה אלא

3 עי' ספר ליקוטי הגר"א עמ' 322, ובפירוש באר יצחק (לרי"א חבר) שם.

גם על לימוד אגדה בישראל, והיו תלמידי חכמים גדולים במהלך הדורות שלימדונו כיצד יש ללמוד אגדה, כמו המהר"ל בספר באר הגולה ובחידושי אנדות, המהרש"א בחידושי אנדות, רמח"ל במאמר על ההגדות, רבי אברהם בן הרמב"ם במאמר על אודות דרשות חז"ל, רבי מאיר אבולעפיה בספר אוצר הכבוד, רבי יוסף חיים 'הבן איש חי' בספרים בניהו ובן יהודע, הראי"ה קוק בספר עין איה ועוד רבים.

עיקרי האמונה

פרק 'חלק' הוא הפרק האחרון במסכת סנהדרין שבתלמוד הבבלי. מסכת זו עוסקת במערכת המשפט, ופרק 'חלק' עוסק בעיקרו בעניינים יסודיים של אמונת היהדות.⁴ יש לבאר אפוא מה הקשר בין מערכת המשפט ליסודות האמונה – מדוע החליטו חז"ל שמקומו של פרק 'חלק' הוא במסכת סנהדרין דווקא?

מסכת סנהדרין עוסקת, בין היתר, באלו החייבים ארבע מיתות בית דין – סקילה, שריפה, הרג וחנק. אלו הם העונשים התמורים ביותר שניתן לגזור על האדם. המשנה הראשונה של פרק 'חלק' באה לומר, כי גם כאשר עונשים כך את האדם הוא איננו נפסל לחלוטין, ואף לו יש שייכות אל הנצח – *כָּל יִשְׂרָאֵל יֵשׁ לָהֶם חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא*. מתוך כך עוסק התלמוד בנושא העולם הבא, באלו הכופרים באמונת היהדות שאין להם חלק לעולם הבא, ומתוך כל אלה מגיע לעסוק ביסודות האמונה.

לכאורה היה ראוי שיסודות האמונה יופיעו בתחילת המשנה, כפי שהרמב"ם פותח את ספרו משנה תורה עם הלכות יסודי התורה. אלא שכאן מונח עיקרון חשוב: בתורת ישראל מלכתחילה אין ניסוח של עיקרי האמונה. הרמב"ם הוא הראשון שקבע את י"ג עיקרי האמונה באופן שיטתי. אם כן, מה עשו היהודים במשך אלפיים וחמש מאות שנה, ממש רבנו ועד הרמב"ם, ללא עיקרי האמונה? התשובה היא שהיהודים חיו את עיקרי

4 לכן כאשר ביקש הרמב"ם לכתוב את עיקרי האמונה הוא עשה זאת בביאורו למשנה הראשונה של פרק 'חלק' (הנקרא בטעות 'הקדמה לפרק חלק').

האמונה! כאשר נכתבה המשנה עם ישראל עדיין היה בעל בריאות אמונית,⁵ והיהודי חווה את האמונה העברית ללא צורך לנסח אותה במילים. הצורך לנסח את עיקרי האמונה הוא דווקא עדות על התרחקות ממנה.⁶ וכפי שאמר פרופ' עמנואל לוינס:⁷ כאשר יהודי שואל את עצמו 'מהי זהות יהודית' סימן שהוא כבר התרחק ממנה.

בבלי לעומת ירושלמי

הלכה ואגדה

לפי סדר המשנה, פרק 'חלק' הוא העשירי במספר מתוך אחד-עשר פרקי מסכת סנהדרין. בתלמוד הירושלמי סדר זה נשמר, ובתלמוד הבבלי הפרק עבר לסוף המסכת והפך לפרק האחד-עשר. סיבת הדבר היא שהתלמוד הבבלי מפריד בין ההלכה לאגדה, ומכיוון שפרק 'חלק' עוסק ברובו בענייני אגדה הוא הופרד משאר הפרקים ועבר לסוף המסכת. מה שאין כן בתלמוד הירושלמי, המאחד הלכה ואגדה, ובו הדברים נתפסים כרצף אחד, כך שמקומו המקורי של הפרק נשמר.⁸

'חלק' או 'כל ישראל'?

בתלמוד הירושלמי נקרא הפרק שבו נעסוק כל ישראל, על שם המילים הראשונות של הפרק: "כָּל יִשְׂרָאֵל יֵשׁ לָהֶם חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא". בתלמוד הבבלי הוא מכונה פרק חלק, וזאת משום שהטקסט בתלמוד הבבלי פונה אל

5 אמנם רק באופן יחסי, שהרי עלה הצורך לכתוב את התורה שבעל-פה. הרב דוד כהן 'הנזיר' כותב (בכתב יד): "משנגזרה נשמת היהדות – סודרה משנתה". אם כן, חל מעבר מנשמה – למשנה. כמו כן, נהוג לומר שיש לתלמוד משנה כדי לקבל הארת נשמה, מכיוון ש'משנה' אותיות 'נשמה'. ביאור הדברים הוא, כי הנשמה היא עצם החיים, וכאשר החיים הללו מתנסחים בצורה סדרנית הם באים לידי ביטוי ב'משנה'.

6 ע"ע במאמר 'העיקרים' לראי"ה קוק – מאמרי הראיה, עמ' 14.

7 עי' חירות קשה עמ' 111.

8 עי' בהרחבה אגרות הראיה א, אגרת קג.

היהודי הגלותי, בעל השקפה דתית אגואיסטית, המתעניין בשאלה אם יש לו באופן פרטי חלק לעולם הבא. כאשר הוא קורא את המשנה הראשונה המילה שצדה את עינו היא 'חלק', שכן הוא אומר לעצמו – 'איזו הקלה, גם לי יש חלק!'. לעומתו, היהודי הארץ-ישראלי אינו מתעניין בשאלת חלקו הפרטי לעולם הבא, אלא מבקש לדעת אם יש לאומה בכללותה חלק לעולם הבא, ועל כן מה שצד את עינו הן המילים 'כל ישראל'. התלמוד הבבלי מעניק למשפט הזה משמעות דתית, ואילו הירושלמי מעניק לו משמעות לאומית.⁹

9 בנוגע לפירוש רש"י על פרק 'חלק': אפרים אלימלך אורבך, בספרו בעלי התוספות (א, עמ' 39), כותב כי פירוש רש"י על פרק 'חלק' אינו של רש"י אלא של חתנו, רבי יהודה בן נתן (ריב"ן). ועיין שם בהערות תולדות הפולמוס בעניין.

משנה א – כל ישראל יש להם
חלק לעולם הבא (צ, א)

כָּל יִשְׂרָאֵל יֵשׁ לָהֶם חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא, שֶׁנֶּאֱמַר "וְעַמְּךָ כָּלָם צְדִיקִים לְעוֹלָם יִירָשׁוּ אֶרֶץ נֹצֵר מִטְעֵי מַעֲשֵׂה יָדַי לְהַתְּפָאֵר" (ישעיה ס, כא). וְאֵלּוּ שְׂאִין לָהֶם חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא: הָאוֹמֵר אֵין תַּחֲיִית הַמֵּתִים מִן הַתּוֹרָה, וְאֵין תּוֹרָה מִן הַשָּׁמַיִם, וְאֶפִיקוֹרוֹס. רַבִּי עֲקִיבָא אוֹמֵר: אֵף הַקּוֹרָא בְּסִפְרִים הַחִיצוֹנִים, וְהַלּוֹחֵשׁ עַל הַמִּכָּה וְאוֹמֵר "כָּל הַמַּחְלָה אֲשֶׁר שָׁמַתִּי בְּמִצְרַיִם לֹא אֲשִׁים עֲלֶיךָ כִּי אֲנִי ה' רַפְּאֵךְ" (שמות טו, כו). אֲבָא שְׂאוּל אוֹמֵר: אֵף הַהוֹגָה אֶת הַשֵּׁם בְּאוֹתֵיאוֹתָיו.

למי יש חלק לעולם הבא?

לשון משנתנו מעט תמוה: "כָּל יִשְׂרָאֵל יֵשׁ לָהֶם חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא ... וְאֵלּוּ שְׂאִין לָהֶם חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא". אולם אם לכל ישראל יש חלק לעולם הבא, כיצד ייתכן שיש כאלו מישראל שאין להם חלק לעולם הבא?
ניתן היה לומר כי מדובר ביוצאים מן הכלל. אך אם אכן זו הכוונה הרי היתה המשנה צריכה לומר: 'כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא חוץ מ...';

או לומר כי 'יש שיש להם חלק לעולם הבא ויש שאין להם חלק לעולם הבא'.²

על פי דברי האר"י ז"ל,³ יש להבין את המשנה כך: "כֵּל יִשְׁרָאֵל יֵשׁ לָהֶם חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא", ובכללם "אֵלוֹ שְׂאִין לָהֶם חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא". כלומר, לכולם בסופו של דבר יהיה חלק לעולם הבא, אלא שיהיו מי שיעברו ייסורים, לגולים וזיכוכים גדולים ועצומים – עד שבסופו של דבר גם הם יהיו זכאים לעולם הבא. ואכן דברים אלו הם פשט דברי המשנה: "כֵּל יִשְׁרָאֵל יֵשׁ לָהֶם חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא ... וְאֵלוֹ שְׂאִין לָהֶם חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא".

ההשקפה האופטימית

מלשונה של המשנה אפשר גם להבחין בהשקפת העולם העומדת ביסודה. השקפת העולם הישראלית היא אופטימית, והרי לפנינו במשנה הדגמה לכך. המשנה מניחה כעמדה בסיסית כי "כֵּל יִשְׁרָאֵל יֵשׁ לָהֶם חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא". רק מי שיגדיש את סאת הרשע – לא יהיה לו חלק לעולם הבא. לעומתה, השקפת העולם הנוצרית⁴ היא בבסיסה פסימית. אם תיאולוג נוצרי היה מתבקש לנסח את המשנה הוא היה כותב כך: 'כל בני האדם יש להם חלק לגיהנום, אלא אם כן יקרה לאדם נס ואז יהיה לו חלק לעולם הבא'. הרומאי, שהפך בבוא הזמן לנוצרי, שייך בטבעו לעולם הזה, והוא מרגיש טוב בעולם הזה שהוא רואה בו את ביתו הטבעי. ניתן אף לומר כי עמדתו הבסיסית היא שיש לו חלק לעולם הזה.⁵ על פי הנצרות, העולם הזה יסודו

2 כלשון המשנה בבא מציעא ב, א: "אֵלוֹ מְצִיאוֹת שְׁלוֹ וְאֵלוֹ תֵיב לְהַכְרִיזוֹ"; וכן בבא בתרא ה, א: "יש גוֹחֵלִין וּמְנַחֵלִין, וְיש גוֹחֵלִין וְלֹא מְנַחֵלִין וְכוּ'"; וכן שבת ב, א: "בְּמָה מְדַלְקִין וּבְמָה אֵין מְדַלְקִין"; וכיוצא בזה.

3 לקוטי הש"ס, תחילת מסכת אבות.

4 יש כלל פרשני (המובא ברש"י בתחילת פרשת משפטים) – "כל מקום שנאמר 'אלה', פסל את הראשונים, 'ואלה', מוסיף על הראשונים". ייתכן כי גם משנתנו משתמשת במטבע לשון זו כדי לרמוז לכך.

5 הנצרות קמה והתעצבה בתקופת התנאים הראשונים, וישנם מקורות הרואים את ישו כתלמיד של רבי יהושע בן פרחיה (עי' סוטה מז, א). בספרות התנאים, במדרשים ובתלמוד ישנן התייחסויות ותגובות לרעיונות נוצריים, לעתים במפורש ולעתים ברמז. 6 "עשו נטל חלקו בעולם הזה" (ילקוט שמעוני עה"ת רמז קיא). ועי' נצח ישראל פרק טו.

בחטא, ואם כן הנוצרי נידון מראש מצד נשמתו לגיהנום. מסיבה זו הוא מיואש, ומייחל לנס שיביא אותו לעולם הבא. כל התיאולוגיה הנוצרית היא ניסיון נואש לבנות סולם שיכול, איכשהו, להביא את הנשמות לעולם הבא. הסופר הדני הנס כריסטיאן אנדרסן חיבר סיפור בשם 'היום האחרון', שבו הוא מתאר את יום המוות ואת המסע של הנשמה לגן עדן המיוחל. לאחר עזיבת הגוף, הנשמה עוברת דרך מנהרה חשוכה, שבה היא רואה כל מיני נשמות מסכנות ואבודות וגם את כל חטאיה מיום היוולדה, עד שהיא מגיעה לשערי גן עדן, שם ניצב פטרוס הקדוש האומר לה: 'שמא מבני דת משה את, האומרת 'עין תחת עין'?!' – "חלילה", משיבה הנשמה, "היית נוצרייה טובה!". "ומה יש לך לומר על כל החטאים שעשית?" נשאלת הנשמה, ומכיוון שאין היא יודעת מה להשיב נגזר דינה לגיהנום. אלא שאז, לפתע פתאום, מגיעה חנינה עליונה מן השמיים, ממקום עלום, והיא נכנסת בסופו של דבר לגן עדן. זוהי השקפת העולם הנוצרית המתעתעת שמצטיירת מן הסיפור (שהובא בקיצור נמרץ). לעומתה, קביעה זו של חז"ל – "כָּל יִשְׂרָאֵל יֵשׁ לָהֶם חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא" – היא אמירה אופטימית, והיא צמחה על רקע של תודעה קולקטיבית⁷ ("כל ישראל") המשדרת מסר הפוך לגמרי מהעמדה הנוצרית שמבכרת את הגאולה הניסית של היחיד.

"וְעִמָּהּ כָּלָם"

כדי להבין את הרקע לקביעה ש"כָּל יִשְׂרָאֵל יֵשׁ לָהֶם חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא", נתבונן בפסוק שמביאה המשנה לראיה: "וְעִמָּהּ כָּלָם צְדִיקִים לְעוֹלָם יִירְשׁוּ אֶרֶץ נִצֵּר מִטְּעֵי מַעֲשֵׂה יְדֵי לְהַתְּפָאֵר" (ישעיה ס, כא). נראה כי המשנה קוראת את הפסוק כך: כאשר מסתכלים מצד הכלל ("וְעִמָּהּ – כָּלָם") כולם צדיקים; וכאשר מסתכלים מצד האדם הפרטי – אזי יש שהוא צדיק, יש שהוא בינוני ויש שהוא רשע. אולם היות שכל יהודי הוא חלק מנצח ישראל, הרי לא יעלה

7 בסוגיה בדף קה, א מבואר שהמשנה מכלילה גם גויים חסידי אומות העולם בחיי העולם הבא.

על הדעת שמשוהו מן הנצח של האומה הישראלית ייעדר. לפיכך יש לכל יהודי חלק לעולם הבא.

הנשמות האידיאליסטיות

לאור דברינו, יש לשאול: מה כדאי יותר להיות – יהודי או גוי? אנו רואים כי הבחירה של רוב הנשמות היא לא להיוולד יהודי, ואם כן כפי הנראה כדאי יותר להיות גוי מאשר יהודי. האמנם?

ישנה מחלוקת בין שני מפרשי ספר הנפש לאריסטו, אלכסנדר מאפרודיסיאס ותמיסטיוס, בדבר נצחיות הנפש. לדעת אלכסנדר, נפש האדם אינה נצחית אך האדם יכול לעמול ולהתאמץ בהשגת המושכלות ועל ידי כך תהפוך נפשו לנצחית. לאדם אפוא אין חלק בנצח אלא אם כן הוא ישתדל ויעמול להשיג את המושכלות. תמיסטיוס, לעומתו, סובר כי נפש האדם היא נצחית שכן היא ניצוץ אלוהי נצחי. אמנם אדם אשר יעמול על השגת המושכלות יוכל להגדיל את נפח הנפש ואת אורה האלוהי, אך אם יבחר שלא לעשות כן, תישאר הנפש כגרעין שלא נוצל. הנפש, לשיטתו, היא נצחית מטבעה, וכדי לאבד את הנצחיות יש להתאמץ מאוד, שהרי קשה ביותר עד בלתי אפשרי לנתק מן הנצח מציאות שבטבעה היא נצחית.

לכאורה בנקודה הזאת נחלקו חכמי הגולה וחכמי הנסתר. הרמב"ם סבר כדעת אלכסנדר,⁸ והרמב"ן סבר כדעת תמיסטיוס.⁹ הראי"ה קוק

8 שמונה פרקים, סוף פרק א: "ודע, שזאת הנפש האחת, אשר קדם סיפור כוחותיה, או חלקיה, היא כחומר, והשכל לה צורה. ואם לא תיקנה לה הצורה – תהיה מציאות ההכנה שבה לקיבול הצורה ההיא לבטלה, וכאילו היא מציאות הבל. והוא אומר (משלי יט, ב): גם בלא דעת נפש לא טוב, רצונו לומר, שמציאות נפש שלא תיקנה לה צורה, אלא תהיה נפש בלא דעת – לא טוב." ועי' בספרנו על שמונה פרקים, עמ' נב – נה. באופן כללי נעיר כי ישנה מחלוקת בין חכמי ישראל על כוונתו המדויקת של הרמב"ם (עי' למשל בדברי הרמב"ן בשער הגמול, כתבי הרמב"ן חלק ב, הוצאת מוסד הרב קוק, עמ' רצא; וכן בספר נשמת חיים לרבי מנשה בן ישראל, מאמר שני פרק א). הדברים המובאים כאן מוסבים על המשתמע מדבריו כפי פשוטם.

9 שער הגמול, עמ' רפח במהדורת מוסד הרב קוק; "זאת הנפש שהיא עליונה, אי אפשר שתהיה בטלה ואובדת".

כותב¹⁰ שהקב"ה בחר שהגויים יהיו כדעת הרמב"ם וישראל כדעת הרמב"ן. גוי הרוצה לקבל חלק לעולם הבא חייב להיות חכם וצדיק, ואילו היהודי, בעל כורחו, יגיע בסופו של דבר אל העולם הבא, ואם אינו ראוי לכך, הוא יעבור זיכוכים וייסורים עד שיתנקה ויהיה ראוי לחיי העולם הבא. לפי זה, אם נחזור לשאלת הכדאיות, בהחלט עדיף להיוולד גוי: הגוי יכול לבחור שלא להצטרף לחיי הנצח וכך הוא אינו מתחייב מראש לקבל עליו את הסבל הכרוך בטיהור נפשו. היהודי, לעומת זאת, נכנס לדרך שאין ממנה חזרה משום שייכותו המהותית אל הנצח. ואף על פי כן, ישנן נשמות שבחרו להיות יהודיות; אלו הן נשמות אידיאליסטיות. האם כדאי להיות אידיאליסט? התשובה היא שאידיאליסט אינו שואל שאלה שכזו. נשמות אלו, אשר בחרו להיות אידיאליסטיות, יש להן חלק לעולם הבא, אלא שהן עשויות לסבול עד שבסופו של דבר תהיינה ראויות לקבלו.

10 עולת ראייה ב, עמ' קנו: "בסדרי הנשמות ומדרגותיהן יש ... שני אפנים ... יש מציאות נפש כחנית ... והיא רק הכנה, המשתלמת בקבלתה המושכלות בשלמות הדעת והמעשים, ולעומת – זה הנשמות האצולות ממקור הקודש בשלמות תכנון ... אלא שע"י עבודתן הנכונה בעולם המעשה יש להן להוסיף חיל ואומץ ... לפיכך מבואר גם החילוק בערך הנצחיות, שבין שני הצדדים האלה, כי מציאותה של הנפש הכחנית חשובה היא רק בהשתלמה בדעת ובמעשה, וכשחסרה השתלמותה זאת הרי אין חוקה נותן לה הויה גמורה, אבל הנפש השלמה בפרצופה ביסודה אין עצם הויתה אבודה אף אם תחסר לה השתלמותה המפורטת, ובתיקון התשובה והמירוק הראוי הרי חלק הויתה מזומן אתה. ומבואר ... כשהי' רצון השי"ת לסדר נפשות האדם בדרך קליפה וסגולה, שבהר בישראל, להקבע בזרע אברהם יצחק ויעקב נפשות נאצלות גמורות בפרצופן ... וליתר גויי הארץ זבד האל הטוב ב"ה זבד טוב של הנפש הכחנית, בכחה לקבלת מעלת המושכלות והמעשים הטובים, להנחילה בזה בראות טוב חיים נצחיים, על כן בישראל, אשר בהיטיבם דרכם יעלו ויתרוממו ובהתרפותם מתפקידם יענשו מאד, נאמר "אתם בני יעקב לא כליתם", כי לא תכלה הנפש הגמורה בצורתה, רק תתאמץ לעלות למכון מעלתה, וכפי התעכבותה כן יגדל מירוקה עד כלות רעתה והשאר טובה דבק בחיי עולם. לעומת – זה אוה"ע, שחסידיהם המשלימים חק נפשם ודאי יש להם חלק לעוה"ב, ואלה שאינם משלימים בדעת ובמעשים טובים הלא נקודת הויתם משוללת היא מציאות עצמית מתולדתם, והרשעה כעשן תכלה. ועל כן כל ישראל יש להם חלק לעוה"ב, כי עמך כולם צדיקים מתולדתם".

בחירת הנשמה בייעודה

דברינו טעונים מעט ביאור – וכי הנשמה בחרה להיות מה שהיא בעולם הזה? התשובה היא, אכן כן. מבחינה מוסרית לא יעלה על הדעת שההנהגה האלוהית תתבע את האדם על מעשיו אם הוא לא בחר מרצונו במסלול החיים.¹¹ במסכת אבות¹² נאמר "אל יבטיחה יצרה ששאל בית מנוס לך, שעל פרח אמה נוצר, ועל פרח אמה נולד ועל פרח אמה חי, ועל פרח אמה מת, ועל פרח אמה עתיד לתן דין וחשבון לפני מלך המלכים הקדוש ברוך הוא". לכאורה המשנה אומרת לאדם דבר מזעזע: לא ביקשת להצטרף למשחק ובכל זאת אתה עתיד לעמוד לדין על מעשיך! אלא שאם על כורחי אני עתיד לתת דין וחשבון – סימן שלא על כורחי הצטרפתי למשחק. והראיה היא שהמשנה אינה אומרת 'על כורחך אתה נפקד' או 'על כורחך אתה נברא' כי אם 'על פרח אמה נוצר'. בלשון חז"ל, רגע ההפריה מכונה

11 ההנחה שביסוד מהלך דברינו היא שהעולם מתפקד באופן מוסרי. אמנם ישנן השקפות עולם האומרות שאין מוסר בעולם, שהמוסר הוא בעצם המצאה של החלשים והעולם מצד עצמו הוא אכזר ומנוכר. זוהי הנקודה המרכזית שעליה חולקת היהדות. אנו אומרים כי העולם הוא מוסרי, משום שאנו מאמינים שהעולם נברא, ואם יש מי שברא את העולם – הרי העולם הוא פרי של פעולה רצונית, והרצון כבר שייך לתחום המוסר. ומכיוון שהעולם הוא פרי של הכרעה מוסרית, הרי המוסר מפעפע בכללות היש, ולכן אני מוכרח למצוא הסברה מוסרית לכל היש ובכלל זה לקיום שלי. ומכיוון שעל פי אמות המדה המוסריות לא ניתן לשפוט אדם על מעשים שעשה בעל כרחו, מוכרחים לומר כי ישנה בחירה שלו גם בעצם הקיום.

גם השקפות הרואות את הבריאה כנובעת מרוע, כמו הוורואסטרים בפרס והגנוסטיקאים הקדמונים, ובאופן דומה ארתור שופנהאואר בעת החדשה, טוענות ביסוד העניין טענה מוסרית – הן מכניסות בסופו של דבר את הבריאה לקטגוריות מוסריות של טוב ורע, אלא שהן רואות את הרע כיסוד הקיום ואת הטוב כדבר מקרי. בספר אורות הקודש, חלק ב, בפרקי 'הטוב הכללי', מתמודד הראי"ה קוק עם טענות אלו. בין היתר כותב הרב שאדם הטוען כי הכל רע, טוען זאת גם כלפי הטוב הקיים בעולם. דבר זה נובע מהשוואה של הטוב הקיים בעולם לטוב עליון ממנו, שמנקודת מבטו הטוב הקיים נראה כרע. אם כן, משתקפת כאן למעשה תפיסת טוב עליונה ואידיאלית מאוד. כך גם יש לומר על המתאבדים, העושים כן מפני שהם חווים את העולם כרע, וזאת מפני שהם חפצי חיים עליונים וטובים הרבה יותר.

פקידה.¹³ היצירה מתרחשת ארבעים יום לאחר מכן, והיא השלב המכונה 'ריקום האיברים' (המוגדר ברפואה המודרנית כראשית היווצרות מערכת העצבים בעובר). מדובר אפוא בהתחלת התודעה. משלב זה ואילך מהלך החיים מתרחש בעל כורחו של אדם. קודם לכן, ב'פקידה', עדיין היתה לו בחירה; הנשמה ירדה אל הביצית המופרית בבחירתה שלה, אבל משלב היצירה' כבר אין לה בחירה. כל זה מבואר גם מהמשך דברי המשנה: "על כִּרְחֹךְ אֶתָּה חַי" – ואם כן, מדוע "על כִּרְחֹךְ אֶתָּה מֵת"? והרי החיים עצמם כפויים הם! אלא העובדה שהאדם אינו רוצה למות מבררת למפרע שאכן הכפייה שבחיים יסודה בבחירה קדומה.¹⁴

ודברינו הם הם דברי התלמוד במסכת ראש השנה:¹⁵ "אמר רבי יהושע בן לוי: כל מעשה בראשית בקומתן נבראו, לדעתן נבראו, לצביונן נבראו, שנאמר 'זיכלו השמים והארץ וכל צבאם', אל תקרי צבאם אלא צביונם"; וברש"י: "לדעתן – שאלם אם חפצין להבראות, ואמרו: הן".

אך בכל זאת נשאלת השאלה: מי היינו כאשר נשאלנו אם ברצוננו להיברא? מחד גיסא, לא היינו נשמה, שהרי נשמתנו טרם נבראה. מאידך גיסא, היה לנו רצון – הרי רצינו להיברא! אם כן, מי היינו לפני שנבראנו? התשובה היא שהיינו רצונו של הקב"ה. כל נשמה היא נטף של הרצון העליון;¹⁶ זהו 'חומר הגלם' שממנו עשויה הנשמה. הרצון העליון הולך ומתפרט לרצונות מפורטים. כל נשמה לוקחת על עצמה להוציא אל הפועל מימד מסוים מן התוכנית הכללית, ובחירה זו מהווה את האני שלה. הרצון האלוהי שאני אמור למלא הוא האני שלי.

13 סנהדרין צ, ב: "א"ל אנטונינוס לרבי נשמה מאימתי ניתנה באדם משעת פקידה או משעת יצירה" וברש"י שם: פקידה – משעה שהמלאך פוקד הטיפה ומביאה לפני המקום. יצירה – שנקרם כולו בבשר וגידין ועצמות.

14 עי' אגרות הראיה, אגרות רפג ושעט.

15 יא, א.

16 עי' נפש החיים שער א, פרקים טו-טז.

ארץ ישראל והעולם הבא

כָּל יִשְׂרָאֵל יֵשׁ לָהֶם חֶלֶק לְעוֹלָם הַבָּא, שְׁנֵאמַר "וְעִמָּהּ בְּלֶם צְדִיקִים לְעוֹלָם יִירָשׁוּ אֶרֶץ נֶצֶר מְטַעֵי מַעֲשֵׂה יְדֵי לְהַתְפָּאֵר" (ישעיה ס, כא).

על ראייה זו של המשנה יש לשאול – היכן מופיע בפסוק הביטוי 'עולם הבא'?

הרמב"ם כותב שהמילה "אֶרֶץ" פירושה העולם הבא.¹⁷ יש בכך קושי לכאורה, שהרי בדרך כלל המילה 'ארץ' בתורה פירושה ארץ ישראל.¹⁸ אלא שיש יחס בין ארץ ישראל לעולם הבא: נקודת ההשקה בין העולם הזה לעולם הבא היא ארץ ישראל. ממילא, מי שיורש את ארץ ישראל יש לו חלק לעולם הבא, עד כדי כך שאמרו רבותינו¹⁹ שכל המהלך ארבע אמות בארץ ישראל מובטח לו שהוא בן העולם הבא.

הנקודה האמצעית

בספרו דרך חיים כותב המהר"ל²⁰ שהארץ היא במהותה אמצעית (לפי האסטרונומיה הישנה, התואמת את חווייתנו בעולמנו הסובייקטיבי). בניגוד לגרמי השמיים שחגים סביבנו בתנועה מתמדת, הרי "הָאָרֶץ לְעוֹלָם עֲמֻדָת" (קהלת א, ד), ומה שעומד – יש לו סגולת הנצח. וכך להווייה כולה ישנה נקודה אמצעית, שהיא הנוכחות האלוהית המסתתרת בתוך העולם. לכן, כאשר משתחוים לקב"ה הפנים פונות אל הארץ, כלפי מטה, שכן אנו תרים אחר הנקודה הפנימית של הארץ, ושם אנו מחפשים את האינסוף. כך כותב רבי

17 משנה תורה, הלכות תשובה ג, ה: "ארץ זו משל, כלומר ארץ החיים, והוא העולם הבא."

18 כך לכאורה הוא גם פשט הפסוק שמביאה המשנה – "לעולם יירשו ארץ – הם ירשו הארץ לעולם ולא יגלו עוד ממנה" (מצודת ציון שם). ר' גם בישעיה שם, פסוק יח: "לא יִשְׁמַע עוֹד חֲמֵס בְּאַרְצָהּ שֶׁד וְשָׂבַר בְּגְבוּלֶיהָ".

19 כתובות קיא, א.

20 בפירושו למשנתנו.

אברהם אבן עזרא:²¹ "אשתחווה אפיים ארצה כי אין למטה ממנה". פשט הדברים הוא שאם היה מקום נמוך יותר הרי הייתי משתחווה בו, אלא שאין מקום נמוך יותר מהארץ. אך אפשר לראות בזה רמז לכך "כי אין", כלומר האינסוף, הוא "למטה ממנה". והראיה – מן ההמשך: "אתנפל לפני עליון, גבוה על כל גבוהים". כלומר הוא מחפש את העליון דווקא למטה. ישנה נוכחות אלוהית נסתרת בנקודה האמצעית של המציאות²².

וכך מתבאר גם המשך הפסוק – "נִצָּר מְטַעֵי מְעֵשֶׂה יְדֵי לְהִתְפָּאֵר". "נִצָּר" הוא היוצא מן השורש²³ "מְטַעֵי" – בלשון רבים. ישראל הם בני העולם הבא מפני שהם הנצר של כמה מטעים. יש מטע מימין ומטע משמאל, והנצר באמצע. המהר"ל מסביר שכל דבר הנמצא בקצה הוא קרוב אל המוות, והחיים נמצאים באמצע. התכונה האמצעית של ישראל, המביאה אותו לאמונת הייחוד ולאיחוד המידות, היא המבטיחה לו עולם הבא. שהוא חיי אמצע ולא חיי קצה.

"נִצָּר מְטַעֵי" – בין שני מטעים; "מְעֵשֶׂה יְדֵי" – בין שתי ידיים; "לְהִתְפָּאֵר" – מידת התפארת, מידת האמצע. ישראל אחוזים בנקודה האמצעית של העולם הרוחני, ועל כן יש להם כקולקטיב חלק לעולם הבא.

יסודות האמונה

המשנה מונה את אלו שאין להם חלק לעולם הבא. בתלמוד מצויות דוגמאות רבות לאנשים שאין להם חלק לעולם הבא. אך כאן המשנה מונה רק שלושה סוגי אנשים:

וְאֵלוּ שְׂאִין לָהֶם חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא: הָאוֹמֵר אֵין תְּחִית הַמֵּתִים
מִן הַתּוֹרָה, וְאֵין תּוֹרָה מִן הַשָּׁמַיִם, וְאֵפִיקוֹרוֹס.

21 בפיוט המהווה הקדמה ל'ברוך שאמר' של יום הכיפורים. את הפירוש לדבריו קיבלתי מהרב יהודא לאון אשכנזי.

22 דברי המהר"ל מזכירים באופן מפתיע את דברי האר"י בעץ חיים, ענף א. פרק ב.

23 כגון בפסוק: "וַיֵּצֵא חֹטֵר מִגֹּזַע יִשְׂרָאֵל וַיִּנְצֹר מִשְׁרָשָׁיו פְּרָה" (ישעיה יא, א).